

Új értelmezések a falukutatásról*

A Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorközgyűlésén meglepően érdemi, a szakma jelenlegi helyzetét és jövőjét alapjaiban befolyásoló kérdések kerültek napirendre. Többek között a magyar és az egyetemes történelem viszonyáról, a gazdaságtörténet-írás művelésének lehetőségeiről vagy az eszmetörténeti kutatások megújításának módozatairól mondták el véleményüket a felkért előadók.¹ Szóba került egy olyan téma is, amely legalább egy évtizede feszíti a honi történettudomány kereteit, nevezetesen a posztmodern és a hazai historikusok viszonya. A témával kapcsolatos gondolatait Gyáni Gábor osztotta meg a hallgatósággal, s ennek nyomán további polémia kerekedett.² Ezúttal az előadó egy olyan megjegyzésével foglalkozom, amely akkor nem váltott ki különösebb visszhangot. Gyáni a posztmodern magyarországi hatástörténetét vizsgálva három irányzatot különített el: először is a zsigeri undorral elutasítók táborát, akikkel, másodsor, markánsan szemben állnak a „szkeptikus episztemológia posztmodernként számon tartott tanaiból” több mindent érvényesítők. A két irányzat közé helyezte a 3., „középutas elméletbarát történészi platformot”, amelynek képviselői

* BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai.* Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013., 328. p.

¹ Az előadások szövegét lásd *Századok*, 2013/1. 161–223.

² A vita során született választ és viszontválaszt lásd *Századok*, 2013/3. 793–803.

nem vetik el a posztmodern által megfogalmazott ismeretelméleti szkepszist, nyitottak az elméleti vitákra, de határozottan szelektálnak az új módszerek között. Gyáni – igaz, érezhető fenntartással – Romsics Ignácot tartja ezen középhúros irányzat némileg társtalan hazai képviselőjének. Fenntartásának okát az alábbi, általános érvényűnek szánt kijelentéssel indokolta: „Egy dolgot feltétlenül le kell szögezni: lehetetlen úgy képviselni a középhúros felfogást, hogy ne legyen az illető valamennyire tisztában a posztmodern diskurzussal, anélkül tehát, hogy ne rendelkezzen bizonyos szintű ismeretekkel a vonatkozó elméleti szakirodalomról”³

Bizton állíthatom, hogy a Debreceni Egyetemen Phd-fokozatot szerzett és doktori értekezését könyvvé formáló fiatal történész, Bartha Ákos az az ember, aki teljes mértékben megfelel a fent említett középhúros elméletbarát álláspontnak. Bartha monográfiája roppant tudatosan, átgondoltan megkomponált alkotás. Már a címe is tükrözi ezt: nem a sárospataki faluszeminárium történetéről, hanem történeti kontextusairól beszél, nyilvánvalóvá téve, hogy valami igazán szokatlanra, izgalmasra számíthat az olvasó. Az előszóban nem csupán rövid historiográfiai áttekintést ad, hanem külön kitér a könyv szemléletére is: „A Ranke-i történész-ethosz egyszerre testesített meg a múlt megismerhetőségébe vetett hitet és e megismerés adekvát bázisának tartott forrásközpontúságot. A 20. század második felében egyre több irányból megfogalmazódott episztemológiai kétely a történészeket mindenekelőtt épp ezen alapvetéseikben érintette, amennyiben rámutatott a (történetíró)⁴ történész írói mivoltára és a források jellegéből, hozzáférhetőségéből adódó korlátokra, sőt veszélyekre. Joggal figyelmeztetnek ugyanakkor a posztmodern történetírás kritikusai, hogy a szövegelméletekkel, szövegelemzésekkel, retorikai alakzatokkal való foglalatosság könnyen válhat öncélúvá, a lényegi megállapítások helyetti pótcselekvéssé. Sőt, a nyelvi/kulturális fordulat nyugaton letűnni látszó dinamikus korszaka után (elsősorban brit

³ GYÁNI Gábor: A posztmodern és a magyarországi történetírás. *Századok*, 2013/1. 181.

⁴ Kiemelés az eredetiben.

történészek jóvoltából) már egy új éra kezd feltűnedezni napjainkban.” (11.) Ezek után megismerhetjük a szerző hitvallását is, amely így szól: „A kötetben már csak a téma feldolgozatlanlansága miatt sem helyettesíthették elméletek a források használatát, ám mindez nem jelenti egyes társtudományok (irodalom, antropológia, szociológia) visszhangtalanságát. Három tematikus egységben váltakoznak a történeti-kronologikus és a leíró-elemző részek, ebből adódóan a szöveg stílusa nem egységes. Mindazonáltal a témakifejtés során igyekeztem forrásközpon-tú, olvasóbarát értelmezést adni a jelenségekről, nem tartva szükségesnek a »királyi többes« használatát sem.” (12.)

Ezek után természetesen adódik a kérdés: milyen mértékben tudott megfelelni a szerző az önmagával szemben támasztott elvárásoknak? A kötet három nagy szerkezeti egységre tagozódik: az elsőben a faluszeminárium történeti háttérét ismerhetjük meg. A második „A faluszeminárium és tevékenysége” címet kapta, míg a harmadikban a faluszeminárium szociográfiai munkássága került nagyító alá. Az első fejezetben elsősorban azokat a fogalmi kereteket mutatta be Bartha Ákos, amelyek a faluszeminárium egészét körülvették. Ezzel kapcsolatban érzékelttem az egyetlen zavaró hibát a szerkezetben, nevezetesen azt, hogy a szerző eleve adottnak vette: az olvasóközönség tisztában van a könyv tárgyával, vagyis a faluszeminárium fogalmával. Ezt azonban igen kevesekről feltételezhetjük, ráadásul ezek az ismeretek sem pontosak. Csak a népi mozgalom és a református egyház története iránt komolyabban érdeklődők nem túlságosan széles köre tudhatta előzetesen azt, hogy az 1930-as évek megújuló reformátusságának a paraszti társadalom vizsgálatához, megismeréséhez kapcsolódó vállalkozásáról van szó. Ezért lett volna érdemes a kötet elején röviden tisztázni, esetleg részletezni a faluszeminárium fogalmát, felhívni a figyelmet Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán nevére, s ezután belevágni az egyes kontextusok felgöngyölítésébe.

A szerző igen gondosan és alaposan járja körül azokat az értelmezési tartományokat, amelyekben a sárospataki faluszeminárium története megragadható. Szól a földkérdésről és a falusi társadalom Horthy-korszakbeli helyzetéről, bemu-

tatja a Sárospatakon régóta – nyugodtan mondhatjuk, évszázadok óta – meglévő érdeklődést a „nép” iránt. Nagyon jónak tartom, hogy tágabban értelmezve a népkutatást, sőt bizonyos fokig a népi mozgalmat, az előfutárok között felhívja a figyelmet Erdélyi János irodalomtörténészre is. A továbbiakban sorra kerülnek a különböző helyi kezdeményezések: a Széchenyi Szövetség, a Folklore Fellows és a cserkészcsapatok, amelyek hatása Újszászy Kálmán teológiai tanár életművében kiteljesedett. A matuzsálemi életkort megért professzor gondolkodását elemző fejezetek (68–92.) a magyar eszmetörténet iránt érdeklődőknek is értékes csemegével szolgálnak. Eddig Újszászyt többé-kevésbé a népi mozgalommal rokonszenvező református lelkészek között tartották számon. Úgy vélték, hogy sok társához hasonlóan a népi írók hatására kezdett el a Sárospatak környéki falvak paraszti társadalma iránt érdeklődni. Bartha Ákos meggyőzően érvel amellett, hogy ez nincs így. „A falvak problémáit értelmezni igyekvő korabeli megközelítésekre általában véve igaz, hogy a kérdést elsősorban gazdasági, politikai és társadalmi aspektusból vizsgálták. Újszászy értelmezési horizontja ezzel szemben határozottan filozófiai-szellemi alapállású volt, és a különböző – általa definiált – kultúrák distanciájára épült. Ez már önmagában is újdonság, hiszen a falukutatást nemigen igyekeztek filozófiai rendszerekhez illeszteni sem a (reform)konzervatív, sem a népi oldalon.” (73.)

Ennek következtében Újszászyt határozottan el lehet különítenünk a népi mozgalom legfontosabb gondolkodóitól, mivel ő nem csupán szociális vagy éppen gyakorlati szempontból tartotta lényegesnek, hogy a pataki teológusok ismerjék a korabeli falusi társadalmat, hanem spirituális okokból is. Ahogyan mindezt Bartha Ákos interpretálta: „A metafizikai alapok azt a gyakorlati célt szolgálták, hogy a fiatalok »szociális természetű munkája és célkitűzése ne torkolljék bele a pusztán egyéni irányultságú szociális akciók sorába«, és a falut mint »organikus egységet« segítsék.” (91–92.)

A faluszeminárium tevékenységét részletező nagy fejezetben az eddigi időbeli és eszmetörténeti kontextusok mellé felzárkózik a térbeli megközelítés is. Sok szó esik Sárospatak regionális

helyének változásairól. A település Trianon után határközeli várossá vált, majd az első bécsi döntés után visszanyerte északi vonzaskörzetét. A szerző bemutatja azt a területet, a Hegyalja, a Hegyköz és a Bodroghköz egy részét, amelynek falvaiba a teológus hallgatók ellátogattak. Itt utakat építettek, népfoiskolát szerveztek, vándorkönyvtárat alapítottak, ugyanakkor teológiai tanulmányaik során alaposan elmélyedtek a faluról szóló szakirodalomban. Ez utóbbi volt a szó szoros értelmében vett faluszeminárium.

Ezek a jelenségek sorra kínálják az alkalmat, hogy Bartha Ákos kibontsa azt az elméleti tudást, amellyel gazdagon fel van vértezve.

Így például nem elégszik meg azzal, hogy a falusi kölcsonkönyvtárak olvasottságát pusztán száraz statisztikai adatokkal mutassa be. Felteszi a kérdést: vajon mi gátolta a helyieket az olvasásban? Miért jelentett ez számukra nehézséget, hogyan élhették meg úgy, mint egy külső hatalomtól érkező láthatatlan erőszakot? Sorra idézi Assmann, Ricoeur és Lasswell, valamint magyar szerzők tanulmányait, remekül rávilágítva a kérdés összetettségére. A munkamódszer a későbbiekben sem változik: hatalmas, lenyűgöző filológiai apparátust vonultat fel Bartha a munkatáborban dolgozó, népi szociográfiákat olvasó, a felvidéki bevonulásban részt vevő faluszeminaristák történetének bemutatására. Nagyon okosan simulnak bele a szövegbe az olyan megjegyzései, amikor például egy fiatal református lelkész népmeséket és lakodalmi szokásokat tudatosan élesztő és feljegyző tevékenysége kapcsán jelzi, hogy az illető voltaképpen a „megmentő néprajz” (*salvage ethnography*) szellemében munkálkodott. (133.) Az eddig ismertetett kontextusok mellé felzárkóznak az egyéni élettörténetek is: Bartha Ákos számos egykori faluszeminarista lelkész pályáját mutatja be, utalva azokra a hatásokra, amelyeket Újszászy Kálmán iskolájából hoztak magukkal. Ez a megközelítés nem férne bele egy hagyományos, egyetlen történetet elmesélni akaró történetírói ábrázolásba, de éppen a posztmodern kínálta elbeszélői rugalmasság az, amit Bartha hallatlanul jól kamatoztat.

A társtudományok módszertanának alkalmazására, az elméleti érzékenységnek a bizonyítására a faluszeminárium szociográfiai termésének értékelésekor nyílik a legnagyobb tér. Hiszen ezek, eltérő mértékben és a szerzők tehetségétől függően, de klasszikus irodalmi szövegek, amelyek kapcsán bőséges lehetőség adódik a modern irodalomtudomány eszköztárának kiaknázására. Ennek érzékeltetésére villantsunk fel egyetlen motívumot. Az egyes szövegek kapcsán Bartha Ákos arra hívja fel a figyelmet, hogy a művek jellegzetes mozzanata a *quest*, vagyis a keresésre indulás, amely voltaképpen kalandot és felfedezést is magában foglaló utazás. Mindezt Paul Atkinson nyomán fejti ki a szerző, és éppen úgy tetten éri Nagy Lajosnál és Illyés Gyulánál, mint a falumonográfiákkal próbálkozó református teológusoknál. Ugyanakkor a szerző képes nem egy esetben humoros önreflexióra is, amely, sajnos, nem jellemzi a hazai történettudomány posztmodern kihívástól féltő, vagy azt elutasító képviselőinek gondolkodását. Pedig a finom irónia a magabiztos tudás jele, és a termékeny szellemi összecsapás egyik klasszikus eszköze. Bartha Ákos többször idézi az egykori pataki diák, Képes Géza verseit. Ennek kapcsán teszi megjegyzését: „amennyiben ismét elkövethetjük azt a poétikai korszerűtlenséget, hogy a lírai ént azonosítjuk a szerzővel”. (213., 969. lábjegyzet) Egy másik helyen pedig éppen ellenkező értelmű fricskával találkozhatunk, a szociográfiai irodalomból hiányzó női szerzők kapcsán: „Valószínűleg bárminemű gender-elmélet nélkül is belátható, hogy a politikailag igencsak terhelt műfaj bajosan volt összeegyeztethető a kor (vagyis inkább a hatalom) elvárt nőideáljával, mely kimerült az anyai és hitvesi szerepekben; pontosabban a családi tűzhely nyugalmáért felelős nélkülözhetetlen, ám háttérben maradó asszonytípussal.” (229.) Ez a kissé hetyke megjegyzés arról árulkodik, hogy Bartha Ákos nem csupán magabiztosan mozog a történetelméletben, hanem képes szelektálni és kritizálni is azt.

A szerző igen sok kontextusban, vagy ha úgy tetszik, összefüggés-rendszerben mutatja be a sárospataki faluszemináriumot. Úgy rajzol meg több történetet és vezeti ezekben az olvasót, hogy közben nem vész el bennük. Így válik a faluszeminárium

a földkérdésről szóló diskurzus keretévé, s egyben a népi mozgalom, Sárospatak városa, a református egyházi megújulás és a benne részt vevő tanárok és diákok életútjának a részesévé. Azt is mondhatnánk, hogy a szerző a faluszeminárium történetét úgy meséli el, mintha ezek mégis valahogy egyetlen történeté forrnának össze.

Ezt a ragyogó vállalkozást áttekintő összegzés egészíti ki, amely voltaképpen az első részfejezet témájához tér vissza, és a földkérdésről szóló diskurzusokat tekinti át. A könyv azon fejezetéről van szó, amelybe, sajnos, több hiba is becsúszott. Így például Bartha Ákos pontatlanul értelmezi Erdélyi József véleményét, akit egyik helyen kvázi a nagybirtokrendszer hívének, másutt a földreformmal szemben álló költőnek mutat be. (237., 254.) Holott a költő valamiféle kollektív földtulajdonnal rokonszenvezett, és ebben a tekintetben romantikus antikapitalizmus jellemezte őt: elsősorban az ősi rend helyreállítását kívánta, ezért ellenezte a kisbirtokok sokaságát létrehozó földreformot. Egy helyen azt olvashatjuk, hogy a szociáldemokraták a Horthy-korszakban nem rendelkeztek karizmatikus vezetővel. (252.) Ennek cáfolatára elég Peyer Károlyra vagy a jeles ideológusra, Mónus Illésre hivatkozni. A 262. oldalon azt írta Bartha Ákos, hogy a népiek első vonalába tartozók közül csak Szabó Zoltán született városban, holott Fėja Géza Léván, Németh László pedig Nagybányán látta meg a napvilágot, és később is városi környezetben nőttek fel. Ennél nagyobb pontatlanság, hogy a népieknek a földreformra, agrárreformra vonatkozó javaslatait, kissé sommásan, vágyálmoknak minősíti. Mintha elfelejtkezett volna Kovács Imrének a mezőgazdaság külső és belső üzemenköréről, vagy Erdei Ferencnek a háztáji szerepéről szóló későbbi írásairól. Ugyanakkor ezt a kiegészítő fejezetet is nagyon fontos megállapítással zárja, amellyel a magam részéről teljes mértékben egyetértek: „A népi szociográfusok, a hivatalos falukutatók és a népéletkutatók szövegei tehát nem egymást kizáró narratívák, hanem egymást komplementer módon kiegészítő és természetesen alapvető forráskritikát igénylő társadalomtörténeti kűtfők a két világháború közötti Magyarországról.” (270.)

Összességében úgy vélem, hogy Bartha Ákos fontos és jelentős munkát tett le a hazai történetírás képzeletbeli közös asztalára. Nem csupán a választott tárgy bemutatásával gazdagította ismereteinket, bár ebbéli eredményei sem elhanyagolhatók, hanem főként a módszer révén. Valamiféle olyan közéleti elméletbarát álláspontot képvisel, amely túlzásoktól mentesen készen áll a filozófia, a nyelvészet, az antropológia és az irodalomtudomány eszköztárának hasznosítására, ugyanakkor mégis olvasható, nem csupán a szűk szakma által befogadható és értelmezhető tartalmat hoz létre. Ennek az útnak a követe- se – elsősorban, de nem kizárólagosan – a magyar történettudománynak az elméleti igényességtől elzárkózó képviselőit inspirálhatja. Ugyanakkor izgalmas kihívás az elméleti kalitkába bezárkózó, bár például társadalomtörténeti munkáikban ahhoz nem feltétlenül szigorúan ragaszkodó historikusok számára is.

Papp István

A nyugdíjbiztosítás története*

A nyugdíjbiztosítás törvényi szintű szabályozása viszonylag későn, a 19. század utolsó harmadában kezdődött el, magának a nyugdíjnak a történeti gyökerei azonban már Mária Terézia és II. József uralkodói rendeleteiben megjelentek. Kozári Monika e fejlődéstörténet bemutatására vállalkozott könyvében: a 18. századi felvilágosult abszolútizmus korától egészen a második világháború végéig kíséri nyomon a magyarországi nyugdíj intézménytörténeti és jogszabályi hátterét.

Vállalkozása több szempontból egyedülálló. Egyfelől téma-választása speciális, hiszen átfogó monográfia ebben a témakörben a mai napig nem született. A történetírásban ugyanis mindeddig a nyugdíjrendszerrel mint a szociálpolitika egyik ágával csupán érintőlegesen foglalkoztak. Maga a szerző a mű elején kijelenti: nem kíván szociálpolitikai könyvet írni, a társadalom szociális problémáival csak annyiban foglalkozik, hogy megvizsgálja a nyugdíjrendszer szempontjából fontos kérdéseket, például az öregedés jelenségét vagy a társadalombiztosítási jogalkotásnak a nyugdíjbiztosításon túli ágazatait. Másfelől a monográfia érdekessége és egyúttal érdeme a szerző által használt források köre. A viszonylag nagy számú jogszabály, azok parlamenti vitája, illetve rendelkezései mellett szívesen tanul-

* KOZÁRI Monika: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a második világháborúig*. Társadalombiztosítási Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 362. p.

mányoz emlékiratokat, életrajzokat, illetve szociálpolitikai elméletekkel foglalkozó műveket, többek között a két világháború között tevékenykedő szociálpolitikus és minisztériumi tisztviselő Kovrig Béla nézeteit. Ezekből a személyes feljegyzésekből és elméleti nézőpontokból az olvasó a „száraz” joganyagon túl a társadalmi valóságba is betekintést nyerhet, hiszen megtudja, hogy kik és hogyan részesülhettek a nyugdíjbiztosítás szolgáltatásaiban, s ez hogyan hatott a családok életére (különös tekintettel a család nőtagjainak és a gyermekeknek a sorsára), vagy éppen az egyes társadalmi rétegek életszínvonalára. Sőt, pontosan láthatóvá válik, hogy a vizsgált korszakokban a kortársak miként vélekedtek az öregkorról. Ebben a vonatkozásban Kozári Monika különösen sokat idézi a kérdéskör egyik legelmélyültebb szakértőjének tekinthető Móczár Elemér *Nyugdíjlexikonát*.

A monográfia bőséges levéltári forrásokon és korabeli szakirodalmon alapul, az olvasó számára külön útmutatást adnak a könyvben található összefoglaló táblázatok. Ez utóbbi azért különösen indokolt, mert a szerző által elemezett jogszabályok sokasága első ránézésre kaotikusnak tűnik. Két olyan korszakot tárgyal ugyanis, amikor a társadalmi rétegektől függően más-más nyugdíjalapból és eltérő módon fizették ki a nyugelátmányt.

Kozári Monika, kronológiai sorrendben haladva, előbb a 18. századi uralkodói rendeleteket tanulmányozza. Elismerően nyilatkozik Mária Terézia korszakáról – tekintettel arra, hogy a korszakban már az is érdemnek számított, ha az uralkodók ennek a kérdéskörnek figyelmet szántak. Az olvasó megismerkedhet a Habsburg Birodalom két markáns uralkodójának rendeleteivel – az 1771. november 30-án kiadott *Pensions normale* cíművel és az 1781. március 26-i uralkodói pátenssel –, amelyeket hosszú szünet után követett az 1866. december 9-i uralkodó rendelet. Mindhárom dokumentum azt bizonyítja, hogy kizárólag uralkodói jogkörbe tartozott annak eldöntése, kik és hány évi állami szolgálat után részesülhetnek valamiféle „öregségi járadékban” – természetesen csakis az állami hivatalokban eltöltött időről lehetett szó.

A történeti előzmények után a monográfia két nagy korszakot, a dualizmust, majd a két világháború közötti időszakot elemzi mélyrehatóan. Mindkettő az újkori szociálpolitikai jogalkotás meghatározó szakaszának tekinthető. Miért? A kiegyezés utáni évtizedek több szempontból lehetnek érdekesek. Az ún. szociális olajcseppek korszakában az állam a gazdasági folyamatokba nem avatkozott be, így a nyugdíj állami szabályozásának igénye különösen érdekes lehetett. Ekkor már nem az uralkodó, hanem a parlament alkotott törvényeket, illetve a kormány minisztertanácsi rendeleteket. Jogforrási szempontból ez mindenképpen mérőföldkönek számított. Ugyanakkor a nyugdíj kérdéskörének jogszabályi rendezése ekkoriban is meglehetősen eklektikus volt. Kozári Monika előbb a társadalmi rétegekre vonatkozó elemzést hajtja végre. Megvizsgálja a neoabszolutizmus éveiben szolgálatot teljesítő állami tisztviselők nyugdíjának rendezésével kapcsolatos képviselőházi vitát, amely nem kis ellenérzést váltott ki a korszak képviselőinek egy részéből (pl. Gubody Sándorból is), majd a katonák helyzetét. Ezt követően megemlíti az 1870-ben felállított Állami Számvevőszéket, amelynek jogszabályi kötelessége volt megvizsgálni az államot terhelő nyugdíjakat, továbbá számon tartani a nyugdíjasok jegyzékét.

A korszakot jellemezte az egyes társadalmi rétegekre érvényes külön szabályozás, pl. a bíráké vagy a tanítóké és a nem állami tanszemélyzeté. Elbíráltak egyedi nyugdíjkérelmeket is. A jogszabálydömpingből kiemelkedik az 1885. évi XI. törvénycikk. Ezt Kozári Monika részletesen elemzi, hiszen itt a jogosultak széles köréről volt szó: állami tisztekről, altisztekről és szolgákról, s ebben fogalmaztak meg olyan alapelveket, mint a 65. életév betöltése, az állandó alkalmaztatás, az özvegyekről és az árvákról való gondoskodás. Az első világháború előtti éveket az 1912. évi jogszabályról, illetve a Magyar Királyi Államvasutak nyugbérpénztárának, Budapest székesfőváros önkormányzati nyugdíjainak, a bányamunkásoknak és a hírlapírók rétegeinek eltérő helyzetéről szóló rész zárja. Ezek a külön tárgyalt kérdések abból a szempontból szolgáltatnak érdekes adalékot, hogy a fentebb említett jogszabályokkal ellentétben a nyugdíjfolyósítás

nem kizárólag állami szerepvállalással történt, hanem az adott szakma saját nyugdíjintézetén, illetve pénztárán keresztül, a MÁV esetében is. Nagyon fontosnak tekinthető, hogy a magyar királyi vasutak nyugdíjintézete az egyik legkorábbi intézet, így mintaként szolgálhatott a többi foglalkozási ág munkavállalói számára. Mivel itt kezdetben fiatal embereket alkalmaztak, akik messze voltak a nyugdíjas évektől, a nyugdíjalap az 1880–1890-es években dinamikusan nőtt, kezdetben 10 millió korona körül mozgott. Ezzel szemben a nyugdíjintézet alapszabályait csak 1906-ban alkották meg. Rendkívül izgalmas kérdés: az állami tisztviselőkkel szemben a MÁV nyugdíjintézetének milyen jogcímen lehetett vagyona? Budapest törvényhatósága 1909-ben alkotott szabályrendelével a székesfőváros törvényhatóságainál dolgozókra vonatkozóan fogadta el a nyugdíjkérdés szabályozását.

A dualizmus kora jogszabályainak ismertetése nyomán az olvasó megtudhatja, hogy az első világháború előtti évtizedekben mely társadalmi rétegek hogyan és honnan részesültek nyugdíjban. A mai kor embere számára ma már kaotikusnak tűnő rendszerben más kategóriába tartoztak az állami és a nem állami alkalmazottak. A nyugdíj alapja tehát az adott foglalkozási ághoz tartozás volt. Az állami biztosításon alapuló nyugdíjakat és más ellátásokat (özvegyi nyugdíj vagy nevelési járulék) azok kaphatták, akik az állam tisztviselői voltak. Igaz, már ebben az időszakban előírta az állam, hogy az egyes foglalkozási ágakban (pl. nem állami tanítók) is kell állami nyugdíjalapot képezni, ez azonban korántsem vált általánossá, arról nem is beszélve, hogy a bányászok, a munkások és a magántisztviselők széles rétegei csakis önszegélyezésen alapuló nyugellátásban részesültek.

A monográfia külön érdeme, hogy az egyes jogszabályok és az eltérő társadalmi rétegekre vonatkozó nyugdíjkérdés tárgyalása után betekintést nyújt a külföldi államok jogszabályaiba, így a magyar jogalkotás eredményeit objektívabbá és ezáltal összehasonlíthatóvá teszi. Megállapítható, hogy a magyar jogszabályok szervesen illeszkedtek a nyugat-európai mintához. A mű kronológiai vonalvezetését megszakítja az öregedés társa-

dalmi problémájának és a társadalombiztosítás elméletének a bemutatása. Az előbbi érthető, hiszen az átlagéletkor a 19. század második felében a javuló közegészségügyi viszonyok következtében Európa-szerte megnőtt, így a szociálpolitikusok joggal gondolhattak arra, hogy a nyugdíjasok köre az elkövetkezendő évtizedekben egyre nagyobb lesz, a demográfiai változások pedig kihatnak a nyugdíjkérdésre. Ezt akkoriban kezdték a társadalombiztosítás részeként kezelni. A szerző a szociálpolitikában jártas szakemberek közül a széles európai horizontú Kovrig Béla elméleti munkásságra támaszkodik. Valójában azonban nem csupán az európai minta vagy az öregedés sürgette a társadalombiztosítás kialakítását és általánossá tételét, hanem a dualizmus szerteágazó, egységes szabályozási koncepciót nélkülöző jogszabályainak a tarthatatlansága is.

Így az első világháború előtti és utáni korszak között éles törést figyelhetünk meg. A két korszak határozott elkülönítésének alapja a megváltozott szemlélet, amelynek átültetése a politikai rendszer minőségétől függött. A világháborút lezáró békeszerződések „Munka” fejezete az ún. második generációs jogokat vetítették előre, akkor még a munkavállaló személyéhez kötöttek. Ráadásul a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal felállításával az európai kormányok a szociális kérdés nemzetközi felvállalása mellett álltak ki, amelynek szerves részét képezte a nyugellátás törvényi szintű szabályozása. A „szociális olajcseppek” politikáját kezdte felváltani az egyre szélesebb rétegekre kiterjedő társadalombiztosítás gondolata, amit a Hivatal nemzetközi szociálpolitikai egyezményekkel próbált minden államban előmozdítani. Természetesen a siker azon múlt, hogy a választójog kiszélesítésével sikerül-e azokat a rétegeket bejuttatni a törvényhozásba, amelyek a szociális feszültségeknek leginkább kitett osztályok helyzetét akarták javítani. Ez Magyarországon nem valósult meg. Igaz (mint ezt a könyv szerzője maga is részletesen elemzi), hogy Magyarországon az 1927–1928-as társadalombiztosítási törvények jelentős szociálpolitikai vívmánynak tekinthetők, a teljes körű társadalombiztosítás azonban mind személyi, mind tárgyi vonatkozásban csorbát szenvedett. A munkaadók érdekképviseleti szervezetei,

köztük a GYOSZ, számos alkalommal gátolták meg az állami szociálpolitika teljes körű kiépítését. A korszak igen nagy hiányossága, hogy az európai mintával szemben a munkanélküliség esetére szóló biztosítást nem vezették be, továbbá a monográfiában külön tárgyalt mezőgazdasági munkásság széles rétegére sem terjesztették ki.

Érdemes külön hangsúlyozni, hogy Kovrig Béla mellett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak is voltak olyan neves és felkészült szociálpolitikusai, mint Peyer Károly vagy Propper Sándor, a női- és gyermekkérdésben Kéthly Anna, a magántisztviselők védelme érdekében pedig Faragó László vagy Kertész Miklós. Ők és még többen is, komoly szakszervezeti múltjuk folytán, sokat tehettek volna a társadalombiztosítás mind teljesebb körű kiépítésért. A választójog korlátozottsága és a politikai szabadságjogok érvényesülésének rendeleti akadályozása miatt jóval szűkebb közegben mondhatták el álláspontjukat, az országos pártgyűléseken és a szakszervezeti munkában azonban minden alkalommal szót emeltek a szociálpolitikai reformok megvalósításáért. Így, véleményem szerint, Kovrig nézeteit szembe kellett volna állítani a politikai pártok, mindenekelőtt az ellenzék markáns álláspontjaival, amely jól kiütközött az 1927-es és 1928-as törvények minisztériumi előkészítő munkáiban vagy a képviselőházi tárgyalás során.

Kozári Monika könyve a Bethlen-kormány szociálpolitikai jogalkotásának eredményei után tárgyalja az 1928-ban megrendezett társadalmi ankét különböző álláspontjait. Az olvasó szempontjából különösen érdekes, hogy két „vaskos” jogszabály elfogadása után a szakma és a politika egyes szereplői milyen véleményt alkottak ezekben a kérdésekben. Annak ellenére, hogy mindenki egyetértett a törvények megalkotásával, az ellenzék részéről Peyer Károly rangsorolta a hiányosságokat. A szociáldemokrata politikus hiányolta a mezőgazdasági munkásság kimaradását a biztosítottak köréből, amit egyébként mások, mint pl. Dr. Proszvimmer Béla, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank jogtanácsosa is fontosnak tartottak megemlíteni. Rendkívül érdekes a korszak két női politikusának, Kéthly Annának és Schlachta Margitnak a véleménye. Egyetértve a

szerzővel, ebben az időszakban még igen ritka jelenségnek számított, ha egy nő megnyilatkozott egy „súlyos” politikai kérdésben, holott a társadalombiztosítás minden egyes ágának a nők éppen úgy részesei voltak, mint a férfiak. Kéthly – logikusan – az árva- és özvegyellátás perspektívájából indult ki. Helyesen mutatott rá arra, hogy az általános demográfiai tendenciák mellett az életkor nem nő egyformán minden társadalmi rétegben, hanem igenis függ az életszínvontól; vagyis a munkások körében az átlagéletkor messze alacsonyabb volt, mint a többi társadalmi rétegben. Felemelte szavát a mezőgazdasági és a háztartási munkásnők igen szegény csoportjainak az érdekében, akik nem hogy a társadalombiztosítás nyújtotta előnyöket nem élvezték, hanem alacsony munkabérékért, a munkaadónak egyoldalúan kiszolgáltatva tengették minden napjaikat. Schlachta Margit a Magyar Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetségének szociálpolitikai osztálya nevében szólalt fel. Beszéde jóval rövidebb volt, mint Kéthly Annáé, hiszen elsősorban a szerzetesrendekhez tartozó nők szociális helyzete felől közelítette meg a kérdést.

A könyv utolsó fejezetei három, egymástól látszólag különböző, de a szerző által elemezett tematikába jól illeszkedő speciális problémát tárgyalnak. Az egyik a magyarországi munkások rokkant-és nyugdíjgyesülete, amely önkéntes társuláson alapult. Ennek kapcsán az olvasó az egyesület 1892. évi megalapításától és alapszabályától egészen a második világháború előestéjéig követheti a szervezett munkásság küzdelmét szociális érdekeinek érvényesítéséért. Nagyon érdekes és egyúttal elgondolkodtató, hogy a munkások kezdeti bizalmatlansága és a munkaadók közönyössége mellett indult szervezet hogyan nőtte ki magát, és győzte le a kezdeti ellenállást. Ezzel párhuzamosan Kozári Monika áttekinti a tisztviselők és az állami alkalmazottak nyugdíjának problémáját az 1912. évi tisztviselői nyugdíjtörvényt követően. Ezen réteg egyik legnagyobb gondja a Horthy-korszakban abban foglalható össze, hogy nem keletkezett új szabályozás, a nyugdíjkorhatárt nem emelték fel, és a nyugdíjakat nem alakították át biztosítási rendszerűvé, ami szintén jelzi a két világháború közötti évtizedek hiányosságait.

A nyugdíjkérdés legfájóbb pontja a mezőgazdasági munkás-ság helyzetéből következett. A szerző ebben a fejezetben Bikkál Dénes 1944-ben megjelent *A mezőgazdasági munkavállalók betegségi biztosításának problémája* című brosúrája gondolatmentét követve tekinti át az ipari munkásságtól teljesen elkülönült és sokkal hátrányosabb helyzetben lévő társadalmi réteg szociális helyzetét. Ebben nem kis szerepet játszott az, hogy a korszak gondolkodói, illetve politikusai teljesen eltérően látták a két munkásréteg élethelyzetét; ez Európa-szerte bevett gyakorlat volt. Az 1900-ban felállított Országos Gazdasági Munkás- és Cselédsegély Pénztár biztosította ugyan a kötelező balesetbiztosítást, és, bár nehézkesen, a rokkantság esetére szóló biztosítást is, de az ipari munkások betegségbiztosítását már nem. A két világháború között az uradalmakat kötelezték arra, hogy az alkalmazottak számára a béreket és a nyugdíjakat szabályzatokban állapítsák meg, ám ez csupán az uradalmi alkalmazottakra vonatkozott. Sajnos az 1930-as években az e kérdésről rendezett ankétokon inkább a negatívumok hangzottak el, a politikusok és az agrárkörök döntő többsége úgy vélte, hogy a betegségbiztosítás szociális költségeit a magyar mezőgazdaság nem bírja el, így a napszámosok, a zsellérek és a cselédek mind a dualizmus éveiben, mind a két világháború közötti évtizedekben jogilag rendezetlen helyzetben éltek.

Kozári Monikának a nyugdíjrendszerről írott összefoglaló monográfiája egy ezidáig feldolgozatlan kérdést elemzett politikatörténeti és jogi szempontból egyaránt. Műve méltán tarthat igényt akár a társadalombiztosítási képzések hallgatói és oktatói, akár a hazai szociálpolitika-történet iránt érdeklődő olvasók figyelmére. Segít megérteni a nyugdíjintézetek működésén túl a korszak mentalitását és az abban bekövetkező változásokat is, ez pedig hasznos lehet a napjainkban zajló szociális problémák helyes kezelésében.

Együttélés az ellenségképpel: magyarok, jugoszlávok, szerbek*

Mindkét, az alábbiakban tárgyalt könyv fájdalmas történelmi eseményeket dolgoz fel, így, ha nem megfelelő tapintattal kezelik a feldolgozott témát, az további félreértésekhez és károkhoz vezethet. Nem kell sokáig tanulmányozni a szerbek és a magyarok egymásról alkotott képét a 20. század elején ahhoz, hogy lássuk, hogyan lehet a történelmi elbeszéléseket ürügyként felhasználni a másik nemzethez tartozók elnyomására.

A Habsburg Birodalom vezető köreinek a szerbokról alkotott képe már az első világháború kitörése előtt erősen megromlott. Ez a negatív kép a történelmi narratívákra is kihatott.¹ A két nép konfliktusait előtérbe állító történelmi felfogást olyan eseményekre lehetett alapozni, mint a török megszállás idejének „rácjárásai”, a Rákóczi-szabadságharc során a szerbekkel kialakult konfliktusok, valamint az 1848-as szerb felkelés és az azt követő mészárlások. Az első világháború előtt a szerbekkel kapcsolatos negatív előítéletek annyira elterjedtek voltak számos magyar történész körében, hogy azokat az amúgy ezzel kapcsolatban nem túl érdeklődő külföldi közönség előtt is

* A. SAJTI Enikő: *Bűntudat és győztes fölény: Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szegedi Tudományegyetem, 2010. 357. p.; HORNYÁK Árpád: *Találkozások – ütközések: fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből*. Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010. 191. p.

¹ Lásd: Robin OKEY: A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism. In: *Slavonic and East European Review*, 80. 2002/2. 234–266.

kifejezésre juttatták. Az egyik legjelentősebb magyar történész 1910-ben az angol közönség számára leszögezte, hogy a szerbek „a magyarok legveszélyesebb ellenségei”.² Ezek – a történelmet magyarok és szerbek közti folyamatos harcként bemutató – értelmezések jól tükrözték azt a budapesti vezető körökben általános attitűdöt, amely már jóval 1914 előtt egy Szerbia elleni háború felé sodorta az országot. Az Osztrák–Magyar Monarchia irányában is hasonló volt a hozzáállás Belgrádban.³

A szerbekről alkotott negatív kép nem lett jobb Ferenc Ferdinánd főherceg szarajevói meggyilkolása, valamint a Szerbiához intézett hadüzenet után sem. Részint ez az ellenséges attitűd vezetett ahhoz, hogy Szerbia első világháború alatti osztrák–magyar megszállása annyira kegyetlen volt.⁴ A magyar csapatok rendkívüli brutalitásukról voltak hírhedtek Szerbia pacifikálása során.⁵ A kegyetlenségek, a járványok, az éhínség és a csatatereken elszenvedett veszteségek következtében

² Henry MARCZALI, *Hungary in the Eighteenth Century*. Cambridge University Press, 1910. 210.

³ Lásd: Joseph M. BAERNREITHER, *Fragments of a Political Diary*. London, 1930. 138.; Stephan BURIÁN von Rajecz: *Austria in Dissolution, being the personal recollections of Stephan, Count Burián*. London, 1925. 172.; *Báró Burián István naplói 1907–1922. Báró Burián István távirati könyvei 1913–1915*. Budapest, 1999. 54., különösen 1912. november–decemberről és 1913. július 28-ról; valamint R. J. W. EVANS: *The Habsburg Monarchy and the Coming of the War*. In: *The Coming of the First World War*. Szerk.: R. J. W. EVANS–Hartmut POGGE VON STRANDMANN. Clarendon Press, Oxford, 1988. 57–86. A Szerbiában tapasztalható attitűdökről lásd Andrew Baruch WACHTEL: *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and cultural politics in Yugoslavia*. Stanford University Press, 1998. 53–54.; Charles JELAVICH: *The Issue of Serbian Textbooks in the Origins of World War I*. *Slavic Review*, 48. 1989/2. 214–233. Leon TROTSKY: *A Mass of Contradictions* (13 Dec. 1912). In: *The Balkan Wars 1912–13. The war correspondence of Leon Trotsky*. Pathfinder, New York, 1981. 102–107.; ANDRÁSSY Gyula gróf: *Diplomácia és világháború*. Légrády Testvérek, Budapest, 1920. 53.

⁴ Szerbia megszállásáról lásd Andrej MITROVIĆ: *Serbia's Great War*. Hurst, London, 2007. 193–244., valamint Jonathan GUMZ: *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge University Press, 2009.

⁵ John REED: *War in Eastern Europe*. Scribners, New York, 1916. Egy hírdet atrocitásról lásd POLLMANN Ferenc: *A szerbekkel szembeni osztrák-ma-*

Szerbia népességének mintegy negyede, hozzávetőleg egymillió ember veszette életét.⁶

Jugoszláviát a háború után hatalmas osztrák és magyar területek beolvasztásával alakították ki, és az új országban számos szerb tisztviselő tartotta a magyarokat a szerbek megrögzött ellenségeinek. A többi, nem szláv eredetű kisebbséghez (pl. albán, német, török) hasonlóan az állam a magyarokat is olyan másodrendű állampolgárokként kezelte, akiknek már a léte is veszélyt jelent. Ez a bizalmatlanság felerősítette a Jugoszlávia iránti ellenszenvet a magyarok körében.

Ezen a ponton kezdi a kapcsolatok vizsgálatát A. Sajti Enikő és Hornyák Árpád is. Mindketten évekig tanulmányozták a szerb–magyar viszonyt, a két nép bonyolult és gyakran viszályokkal teli kapcsolatát. Mindkettőjüknek meg kellett küzdenie az elkövetett atrocitások bemutatásának problémájával, főként a kölcsönösen előítéletes etnikai sztereotípiák súlyos történelmi terhe miatt. Igen kevés történész képes arra, hogy megszabaduljon ettől a tehertételtől, sokan inkább a szerbek és a magyarok történelmi ellenségként való bemutatásának hagyományát folytatták – és folytatják. A. Sajti és Hornyák is elutasítja a leegyszerűsítő narratívákat, és mindketten arra törekszenek, hogy az egymásról alkotott felfogásokat és a történelmet árnyaltabb kontextusban mutassák be. Bár a téma közös, és mindkét kötet korábban már publikált írásokat közöl újra, jelentős különbségek érezhetők a szerzők szemléletmódjában.

Hornyák Árpád tizenkét igen olvasmányos tanulmánya lazán kötődik egymáshoz, és az egyes művek nincsenek időrendi sorrendben: így például a magyarok és az Osztrák–Magyar Monarchia 20. századi, 21. század eleji ábrázolását

gyar atrocitások az első világháború kezdetén. Sabác, 1914. augusztus 17. *Hadtörténelmi Közlemények*, 122. 2009/3. 715730.

⁶ Különböző becslések léteznek Szerbia első világháborús embervesztéséről – a legalacsonyabb 845 000, a legmagasabb 1,2 millió halottal számol. Lásd Dragolioub YOVANOVITCH: *Les Effets Économiques et Sociaux de la Guerre en Serbie*. Yale University Press, New Haven, 1930. 305., valamint Slobodan G. MARKOVICH: *The Political and Economic Heritage of Modern Serbia*. In: *Challenges to New Democracies in the Balkans*. Szerk.: Slobodan G. MARKOVICH–Eric Beckett WEAVER–Vukašin PAVLOVIĆ. Dosije, Belgrád, 2004. 89–124.

szerb szemszögből bemutató tanulmány sorrendben megelőzi az első Balkán-háború (1912) előtti szerb külpolitikát tárgyaló cikket. Hornyák csaknem mindig – a Jugoszláviai Magyar Hűségmozgalomról szóló, amúgy figyelemre méltó írás kivételével – a jugoszláv és a szerb nézetek bemutatására összepontosít.

Ezzel szemben A. Sajti Enikő tanulmányaiban a délvidéki magyarokkal foglalkozik. Írásai az első világháború végétől indulva szigorú kronológiai sorrendben követik egymást. Csupán egy tanulmány van a kötetben, amely nem a magyar (és egyéb) kisebbségekkel foglalkozik („Az 'eretnek' Tito” című).

A két kötetnek már a címe (és alcíme) is jelentős szemléletbeli különbségeket jelez. Hornyák könyvének alcíme („Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből”) – talán tévesen – azt az érzést keltette bennem, mintha ezzel némiképpen negligálná a többi délszláv népet, és elsődlegesen a szerb fennhatóságot és elsőbbséget hangsúlyozná Jugoszlávia 20. századi történelmében. Ezt azonban – az alcímen kívül – Hornyák sehol máshol nem érzékelteti, és a „jugoszláv” kifejezést mindenhol a megfelelő környezetben használja. Mindezek ellenére a benyomás mégis megmarad. Hornyák az első Balkán-háborúról szóló kötetzáró tanulmányban így ír: „Arról lehet vitatkozni, és vitatkozni is, hogy a végeredmény – a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása – valóban Belgrád szájize szerint való volt-e?” (140.) Éppen ez, az idézetben is érezhető, a szerb nacionalizmus és a jugoszlavizmus közötti feszültség tenné örvendetessé, ha Hornyák, aki a szerb és jugoszláv politika elismert kutatója, egy későbbi írásban világosabban kifejtené álláspontját a jugoszlavizmussal kapcsolatos vitában, melyben az egyik pólus az, hogy Jugoszlávia csak a nagyszerb nemzetiségi törekvések miatt jött létre, a másik pólus szerint viszont valós vágy volt a délszláv népek körében, hogy egy közös államban éljenek.

Ezzel szemben A. Sajti Enikő kötetcímét olvasva a cím első fele – *Bűntudat és győztes fölény* – nem is utalásnak, a szerzői vélemény érzékeltetésének, hanem nagyon is egyértelmű szándékos, erős túlzásnak tűnik. Ám amíg a győztes fölény esetében kiválóan megírt példáit adja mind a jugoszláv tisztviselők magyarokkal szembeni rossz bánásmódjának, mind a magyar

hivatalnokok szerbekkel szembeni visszaéléseinek, addig a valódi büntudat megnyilvánulására egyetlen példát sem lehet a kötetben találni.

Amikor a büntudatra hoz példát, mint a magyar kormány esetében az 1944–1947 közti magyar–jugoszláv kapcsolatokról szóló írásban (133–144.), akkor ez a büntudat egyáltalán nem tűnik hitelesnek, sokkal inkább a körülmények kényszere, a háború elvesztése vagy még inkább a moszkvai politika irányvonala nyomán jelentkezik. Elfogadható, hogy A. Sajti Enikő szerint a büntudat is jelen volt a szerb–magyar kapcsolatban, de éppen ez nem derül ki egyértelműen a szövegekből, s emiatt a cím és maga a kötet egész koncepciója félreérthető. Éppen ezért ebben az esetben is remélhető, hogy a szerző egy újabb tanulmányban részletesebben kifejti majd a büntudat fogalmát a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történeti kontextusában.

A Délvidék megszállásától és a Délszláv Királyság megalakulásától kezdve a kötet körkörösén haladva vissza-visszatér kiinduló témáihoz és a történelmi eseményekhez. A magyarság Délvidékről való kiűzését és az első világháborút követő délszláv telepítéseket bemutató tanulmányt a délszlávok kitelepítésével és a magyarok visszatelepítésével foglalkozó írás követi. A magyar csapatok mészárlásait a szerbek és a zsidók ellen (az úgynevezett hideg napokat) pedig a háború végén a magyarok ellen elkövetett vérfürdő leírása követi.

Figyelme arra is kiterjed, hogy bemutassa: sokkal inkább a történelemképen alapuló fenyegetettség-érzet motiválta az atrocitások elkövetőit, mintsem a tényleges események. Ahogyan a magyarok által Jugoszláviában a második világháború során elkövetett mészárlások tárgyalásakor leszögezi: „Elmondhatjuk tehát, hogy 1944/45-ben a délvidéki magyarokkal szembeni megtorlások kiváltója nem a revizionizmus tényleges veszélye, hanem annak múltja volt.” (122.)

Csalódást kelthet, hogy az események bemutatása során a mészárlások áldozatainak pontosabb számát nem közölte a szerző. Érdeemes lett volna emellett kitérnie a háború végén a kommunista partizánok által az összes, Jugoszlávia területén

élő etnikai csoport ellen (beleértve a szerbeket is) elkövetett nagyméretű vérfürdőkre is.

Persze a pontos számok még ma is vitatottak, a halottak becsült száma még mindig növekszik, és a volt Jugoszláviában a kommunisták által elkövetett bűncselekmények – különösen Szerbiában – még ma is vita tárgyát képezik. Ugyanakkor jogosan állítja A. Sajti Enikő: annak ellenére, hogy sok kérdésben máig sincs egyetértés, vitathatatlan, hogy a magyarok és a németek „kitüntetett” figyelmet kaptak ezekben a szörnyű időkben, azaz sokan váltak közülük etnikai tisztogatások áldozataivá.

Említést érdemel, hogy A. Sajti Enikő és Hornyák Árpád is tagja a Magyar–Szerb Akadémiai Vegyes Bizottságnak, ahol szerb kollégáikkal közösen azon munkálkodnak, hogy a második világháború során a Vajdaságban történt etnikai erőszak minden egyes áldozatának nevét felkutassák. Ennek tükrében természetesen a pontos adatok közlése egyelőre nem várható.

A. Sajti Enikő munkájának egyik erőssége: etnikai hovatarozásra való tekintet nélkül veszi számba, hogy milyen nehézségekkel néztek szembe az egyes kisebbségek, és hogy milyen visszaéléseket követtek el ellenük. Rendkívül alaposan tájékoztat a Jugoszláviában a magyarok ellen elkövetett atrocitásokról. Sok egyéb szerzővel ellentétben azonban nem csupán a saját népcsoportja (a magyarok) ellen elkövetett bűncselekményekkel foglalkozik, hanem következetesen feltárja azt is, miket műveltek a magyar fegyveres erők Délvidéken a szerbek és más népcsoportok ellen.

A kollaboráció és az együttműködés tágabb értelemben vett – és egyben ugyanannyira fontos – kontextusába helyezi az atrocitásokat is. A békeidőkről szólva rokonszenvvel írja le a kisebbségek erőfeszítéseit, hogy megőrizték identitásukat, politikai tényezők maradjanak, és megtalálják a helyüket előbb a királyi, majd a kommunista Jugoszláviában. Azt is hitelesen mutatja be, hogyan használta fel saját érdekében a kisebbségeket a nagypolitika, s milyen pozitív következményei voltak számukra, amikor a Magyarország és Jugoszlávia közti ellentéteket sikerült elsimítani. Ennek kiváló példája annak leírása,

hogy a magyar kisebbségek milyen pozitív szerepet tölthettek be az 1940–1941-es magyar–jugoszláv közeledés során.

A. Sajti Enikőnek a Délvidék kisebbségeit bemutató elemzését jól egészíti ki Hornyák Árpádnak a szerb (és jugoszláv) külpolitikáról szóló áttekintése, valamint az a tanulmánya, melyben a jugoszláviai magyar (és horvát) kisebbségeknek az 1920-as és 1930-as évek magyar külpolitikájában betöltött szerepét elemzi.

Hornyák a szerb katonai és politikai tevékenységről szóló esszéjében („Bácska–Baranyai térség az első világháborúban – a szerb megszállás”) A. Sajti Enikőnek azt a tanulmányát árnyalja, mely a magyaroknak Délvidék elcsatolása során betöltött szerepéről szól. Itt Hornyák a jugoszláv hatóságok magyar kisebbségekkel való (A. Sajti által részletesen bemutatott) bánásmódjának hátterére világít rá.

Hornyák – a két világháború közti időszakról írva – megállapítja, hogy a jugoszláv királyi hatóságok jól érzékelték a magyar kisebbségek revizionista attitűdjét, de ugyanezek a hatóságok a magyarokról alkotott negatív kép megerősítésével ösztönözték is a magyarság elégedetlenségét Jugoszláviával. Hornyák így fogalmaz: „Összességében azt mondhatjuk, hogy a szerb politikai elit körében a délszláv állam területén élő kisebbségek közül – az albán után – a magyarról alakult ki a legnegatívabb kép.” (92.) A második világháború alatt – és után – az ilyen negatív előítéletek miatt mindkét ország diszkriminatív és végső soron gyilkos politikát folytatott egymás népe ellen.

Elszomorító, de a történelmi események ismeretében nem meglepő Hornyák leírása arról, hogy a jugoszláv politikusok milyen csekély szerepet tulajdonítottak Magyarországnak, mennyire nem fordítottak figyelmet a magyar nézetekre rendezési terveik kialakításakor a második világháború alatt és a párizsi békekonferencián sem. Ha ez idő tájt Magyarország és a magyarság témája egyáltalán szóba került a jugoszláv vezetékörében, a politikusok a magyarokat mindig megvetéssel és lenézéssel kezelték.

Valamivel kedvezőbb a szerbeknek az a Magyarországról és a magyarokról alkotott képe, amelyet Hornyák „A szerb törté-

nelemkönyvek magyarságképe a 20. század második felében” című tanulmányában vázol. Igaz, a címnek némileg ellentmondva a szerző azokkal a 21. századi történelemkönyvekkel is foglalkozik, melyek a jövőbeli szerb politikusok magyarokkal kapcsolatos nézeteire lehetnek komoly hatással. Sajnálatos, hogy ez a tanulmány, amely a jövő magyar–szerb viszonyára enged következtetni, a kötet közepén helyezkedik el. Hornyák számos negatív példát hoz fel a magyarok ábrázolására, ezek közül némelyek egyenesen nevetségesnek tünnének, ha az olvasó nem ismerné a vajdasági magyarverések történeteit.

Ezzel együtt erre a következtetésre jut: „Fél évszázad szerb történelemtankönyv-termésének alapos áttanulmányozása után úgy vélem, helytálló az a megállapításom, hogy a szerb középiskolák diákjai alapvetően pozitív magyarságképet kaptak/kapnak.” (114.) Utal rá: még ma is jellemző, hogy a magyarok negatívan jelenítik meg a szerbeket, de ugyanez fordítottan is igaz. Biztató ugyanakkor, hogy a magyar történelem szerb áttekintését – mely Szerbiában a jövőbeli történelemfelfogásra valószínűleg a legnagyobb hatással lesz – magyar történészekből álló munkaközösség írta.⁷

A két nép közös történelmének néhány valóban szörnyű pillanata ellenére – mint például az 1990-es évek magyarelles atrocitásai vagy a nemrégiben történt magyarverések – van ok a reményre: a szerbek magyarokról alkotott történelmi felfogásának jövője egyértelműen derűsebbnek tűnik, mint a múltja. Magyar oldalról nézve A. Sajti Enikő és Hornyák Árpád pártatlan, alapos és a múltat nem elkendőző megközelítése reményt ad arra, hogy a magyarok történelmi szerbképe is árnyaltabb legyen a jövőben, mint amilyen mostanáig volt.

Eric Beckett Weaver

⁷ ROKAY Péter, GYÖRGY Zoltán, PÁL Tibor, KASZÁS Alexander: *Историја Мађара*. Clio, Belgrád, 2002.